

„שטיבלאך“ בוורשה

מ א ת

הרב אברהם זמבא

כל הרוצה לקבל מושג ברור ומקיף על מדכזי התורה בוורשה, בירת פולין, לא יגיע לידי כך על ידי השוואת המספרים המקובלים של מוסדות התורה הרשמיים, שהיו קיימים שם. אפילו אילו היתה לנו סטאטיסטיקה מלאה, מאושרת בתעודות מכל בתי הישיבות, שנתקיימו בוורשה בין שתי מלחמות העולם הגדולות, לא היה בכך משום תיאור תמונה שלמה של עולם לומדי-התורה בוורשה, שכן לא היו בני-הישיבה בוורשה מעולם דוב מניין, ואף לא רוב בניין של כל בני התורה ולומדיה, ששכנו בבירת יהדות פולין.

בשלושים השנים האחרונות שלפני החורבן גדלה רשת הישיבות, נתפשטה וחדדה לעולם החסידות בוורשה, אלא שלא הספיקה לכבוש את וורשה היהודית כולה. שכן המרכזים הראשיים של לומדי התורה הצעירים הוסיפו להיות, כאז כן עתה, ה„שטיבלאך“ של החסידים ובתי המדרשות. במלים אחרות — רוב לומדי התורה הוסיפו להיות „חובשי בית המדרש“, שמחוץ למסגרת הישיבות עובדה היא, שרוב תלמידי הישיבות בוורשה, ואפילו המפורסמות שביניהן, היו צעירים מערי השדה ומן העיירות הסמוכות, ואילו החלק הארי של הנוער היהודי הלומד תורה בוורשה התרכז כמקורם סביב בתי-המדרשות וה„שטיבלאך“.

„שטיבלאך“ אלה — לא היה להם לא ארגון ולא הנהלה רשמית, לא ראשי ישיבות ולא אדמיניסטרציה, לא תקציבים ולא הכנסות. הם לא הופיעו בשום פנקס של מוסד מרכזי, לחינוך או לסיוע, לכן נפקד שמם ומקומם ומספריהם בסטיסטיקה הרשמית. לכן הם ראויים להערכה מיוחדת, שכן עלולים מעשיהם והישגיהם להשכת, ברוב הימים, והלא בשטח הרבצת התורה היו להם זכויות לא פחות מלאיו ישיבה שהיא. יש לזכור, כי היו „שטיבלאך“ שבצל קורתם היו מסתופפים כמאתים ושלש מאות בחורים לומדי תורה, והרי זה — למעשה ואם גם לא להלכה — ישיבה גדולה, גם אם לא בשם ישיבה תכונה. „שטיבלאך“ של חסידים אלה קמו, בעצם, וגם גדלו, יחד עם גידולה של החסידות.

הם היו, לכאורה, „חסרי תכנית“, כלומד: לא היתה להם תכנית לימודים קבועה ומעובדת. לא היו תקנות מסוימות, ואף לא משמעת מחייבת, שכפו אותה עליהם מבחוץ. אולם, במשך הזמן עוצבה בהם התנהגות מסורתית של משמעת

עצמית. ומה היו התקנות של שטיבלאך אלה? בחוגי החסידים היו אומרים כי הוא כולל את הסעיף הראשון של שולחן ערוך אורח חיים: „יהודא בן תימא אומר — הוה עז כנמר . . . וגבור כארי“. תקנון זה של משמעת עצמית עשה נפלאות ממש. בשעה חמש לפנות בוקר, ביום חורף וכפור, בשעה שהעיר וורשה עדיין היתה אחוזה תנומות, כבד היו יושבים מאות בחורים מסביב לשולחנות בשטיבלאך של גור, אוסטרובצה, סוכאטשוב וראדזין, יושבים ועוסקים בתורה. היה זה שיעור הבוקר המוקדם, שלפני התפילה. מיטב ההכנה לתפילה — היו אומרים בשטיבלאך האלה — דף גמרא עם תוספות. היו מספרים בשמו של היהודי הקדוש מפשיסחא שאמר: „דף גמרא עם תוספות מטהר את המוח כטהר המקוה את הגוף“. לימוד זה היה בו לא רק משום הכנה לעבודת הקדוש, אלא גם משום מיטב השיעור שביום, הזמן המתאים והנאות ביותר ללימוד שבכל היממה כולה. היה זה כלל מקובל בחוגי הלומדים, שהיו דוחים כל דבר הקשה, כל תוספות שיש בהן סיבוך, כל מהרש"א או מהר"ם שיף, מוקשה, לשעת הבוקר המוקדמת, כשהמוח צלול וכוחות המחשבה רעננים, והכל היה מתיישב אותה שעה על נקלה.

מ־7 עד 8 בבוקר היתה שעת התפילה. אחרי התפילה היו בחורים הולכים הביתה לאכול ארוחת בוקר. ואף על פי שלא היתה עליהם השגחת ראשי-שיבה היו חוזרים לשטיבל מיד. בשעה 10 בערך היו שוב השולחנות תפוסים, וקול תורה היה שוב מהדהד בחלל ה„שטיבל“ עד שעת הצהרים.

לא היתה תכנית למודים ולא היו כיתות. שנים-שלושה בחורים היו לומדים אצל בחור קשיש שיעור קבוע, או כפי שכינו זאת: שיעור בעיון. לא היתה בשטיבל מסכתא אחת, שנקבעה בשביל כל הבחורים, אלא נהגו לפי הכלל של חכמינו ז"ל: „לעולם ילמד אדם מה שלבו חפץ“, הקשיש בלומדים היה בשביל הצעירים שבחבורה גם דבי, גם משגיח, גם ראש ישיבה ובעיקר חבר. הצעיר היה מסתכל ברבו ובחברו הקשיש ממנו, מתוך חיבה ויראת הכבוד. עצם העובדה, שהבחור הצעיר לא היה קשור ברבו קשר של משמעה, שכפו עליו מבחוץ, היתה לה השפעה טובה, כפי שהוכיחו התוצאות.

בשעות אחר הצהרים היו הבחורים הצעירים משגנים לעצמם את השיעור ששמעו, ולומדים בעצמם שיעורים קלים. אחר כך הגיעה, כמובן, שעתם של הקשישים שבבחורים להשתלם. הם היו לומדים לבדם, או בחברותא, בעלי הכשרונות המעולים ביותר, שהיו מעמיקים בלימודם, היו הולכים אל למדני העיר ולומדים אצלם שיעור.

לא כמו בישיבות, היו מקפידים הרבה בשטיבלאך, שהתלמידים ינצלו את שעת בין-השיעורים בשביל ללמוד את פרשת השבוע עם מפרשים, מדרש וספרי חסידים, שהמליצו עליהם האדמו"רים, שאליהם היו חובשי בית המדרש נוסעים. מובן מאליו, שבשטיבלאך למדו הרבה יותר מקצעות מאשר גמרא ומפרשים בלבד. השם הדגש לא רק על הלימודים ועל הידיעות שנקנו, אלא ובעיקר על המעשה.

על קדושת המעשה וקדושת המחשבה. על כן הקדישו זמן מספיק ללימוד הדינים והמנהגים בחיי יום-יום. לא כמו בשיבות, מצאו לנחון להקריש בשטיבלאך, זמן מספיק להלכות ברכות הנהנין, להלכות נטילת ידיים, להלכות תפילה וללימוד דינים אלה במקורם, כמו ברכות עם רבינו יונה ושו"ע עם מגן אברהם. הלכות נטילת ידיים תפסו מקום חשוב לא פחות מאשר "שור שנגח את הפרה".

אבל דבר זה — אין פירושו, שלא היה מקום מכובד בשטיבלאך ללמרות ולמלחמתה של תורה, כמו בשיבה. אדרבה, בה"שטיבלאך" למדו בעיון רב, ראשונים ואחרונים. כאמור, היו המוכשרים שבין הבחורים יוצאים ונכנסים בבתיהם של גדולי העיר וגאונים. בדירותיהם של גדולים בתורה כר' מנחם זמבא, ר' אברהם ואנברג (מחבר "ראשית ביכורים" ותלמיד מובהק של "אבני נזר"), ר' נתן שפיגל-גלאס, הרה"ג ר' שלמה דוד כהנא, ר' יעקב מאיר מידמאן ואחרים, אפשר היה למצוא תמיד בחורים לומדי תורה כאלה מבני השטיבלאך. אולם בשטיבל לא רוממו על הכל את הלמדן הייבש בלבד ואת העילוי. נוצרה שם מזיגה של חשיבות הלימוד המביא לידי מעשה, כפי שניסחו חז"ל בבבירות כה רבה בסוף פרק ראשון למסכת קדושין, "נענה ר' טרפון ואמר מעשה גדול, נענו כולם ואמרו. גדול תלמוד שמביא לידי מעשה".

שיטת הלימוד בשטיבלאך הוכחה, ברבות הימים, כשיטה המוצלחת ביותר. היא הקימה, מבין שורות חובשי בית המדרש הצעירים, תלמידי חכמים וגדולים בתורה במספר רב. יתר על כן, שיטה זו הבטיחה, שאפילו אלה, שכשרונותיהם לא עמדו להם להיות גדולים בתורה, נשארו בני-תורה, במלוא מובן המלה, כשיצאו למלחמת החיים — כסוחרים, חרשתנים ובעלי מלאכה — היו עמוסים ידיעות והיו קשורים ממילא לספר, מלבד מה שרוח השטיבל הספיקה להם, לשמור על אורח חיים של יהודי תורני, הלכה למעשה.

עוד יתרון נוסף נודע לשטיבל: תלמיד ישיבה עוזב את הישיבה, במקדם או במאוחר, ומהיותו בן-תורה — עליו להסתגל לחוג חדש ולהתאים עצמו לחוג זה. לא כן בן השטיבל, חובש בית המדרש, לא פרש ממנו מעולם. לאחר שנשא אשה והסתדר בפרנסה כלשהי, לא היה עוזב את השטיבל אלא לכמה שעות ביום. בערבים או בשבתות היה חוזר להיות חובש בית המדרש. וכך אפשר היה למצוא בערבים בשטיבלאך של החסידים שלושה דורות של בני תורה, סבא ואבא ונכד, אותו שטיבל נעשה ל"בית שני", לאכסניה של תורה.

צד אחר של חשיבות, שנודעה לשטיבלאך בא לה מרוח החסידות, ששררה באוירתה, ושהיינו יכולים לכנותה בצדק "הנשמה היתירה" של מרכזי תורה אלה. הם שאבו יניקתם מגור או מאלכסנדר, מסוכאצ'וב או מאוסטרובצה, מפאריסוב או מאמשינוב, מראדזין או מסוקולוב, שבהן חיו ופעלו האדמור"ים של החסידות והמנהיגים והמשפיעים הרוחניים של יהדות פולין. לשם היו חובשי בית המדרש, צעירי החסידים וקניהם, נוסעים מזמן לזמן, בקבוצות או ביחידות, לשם הבראה

רוחנית, לשם התרעננות, התחדשות והתחזקות. בשביל הצעיר החסידי חובש בית המדרש, היה הרבי לא רק המנהיג הרוחני והמדריך למוסמך, אלא גם המחנך האבהי. לפני הרבי פתח בחור־השטיבל את סגור לבבו, את פנים פנימיותו. לפני המנהיג האבהי הזה גילה את כל מה שהעיק על לבו ונפשו, בהאמינו באמונה שלמה כי הצדיק, אשר אליו הוא נוסע, הוא הרופא הרוחני שבידו לעזור לו, ושאינן להסתיר מפניו אפילו מחשבות שבלב.

היתה זו עבודה בשטיבל — להתכונן לנסוע אל הרבי ליום־טוב היו נוסעים בצוותא, גרים בצוותא ויושבים בחברותא ומבלים בחברותא חסידית. לשם כך היו מתכוננים בשטיבל משך שנה תמימה, והיו מצרפים לשם כך פרוטה לפדוטה, ומפקידים את הכסף בידי גזבר מיוחד. אצל הרבי היו ניזונים ומתפרנסים מכסף זה, דרים, אוכלים ושותים ומבלים יחדיו, בחבורה אחת. בו בזמן נשאר כל אחד בפני עצמו יחיד, ומפי הרבי היה כל יחיד כזה שומע משהו אישי, משהו אינדיבידואלי. בלשון החסידים היה כל אחד שומע משהו לפי שרשו ולפי צרכו. הרבי היה מצביע לכל אחד מה עליו ללמוד, אילו ספרי מוסר וספרי יראה עליו לעבור. אחד, צוה עליו הרבי ללמוד „חובת הלבבות“, שני — צוה עליו ללמוד „שערי תשובה“ לרבנו יונה, שלישי — „אורחות צדיקים“ וכו' וכו'.

לאחר נסיעה של יום טוב אל הרבי, היתה מורגשת רעננות רוח בשטיבל. קול תורה היה נשמע ברמה וביתר חיוניות, ובלב בעדה תשוקה עזה כפליים לעלות בגדם המעלות של התורה והחסידות, לשקוד ולהתמיד ולהגביר התלהבות בעבודת הבורא.

השפעה עצומה נודעה בשטיבלאך לספרי החסידות שהיו לומדים ביראת רוממות מיוחדת במינה, בפרט בשבתות. בספרים אלה התעמקו והתחבטו, בדביקות יתרה, הטובים שבטובים. פה ושם ניתן לראות בחזר מתעמק ב„קדושת לוי“, או ב„בית אהרן“, ב„קול שמחה“, או ב„תפארת שלמה“, ב„שפת אמת“, או ב„ישמח ישראל“. הספרים האלו היו חלק בלתי־נפרד מסדרת הלימודים הבלתי מסודרים בשטיבלאך, והיתה להם השפעה עצומה על הצעירים בני התורה והחסידות.

בדרך החסידות היו מטפחים בשטיבלאך רוח של אחדות ורוח של אחוזה חמה. השתדלו לעקור כל סימני קנאה, והיו עוזרים זה לזה, מתענינים במצב החמרי של כל יחיד ומשתדלים לסייע לו בשעת דחקו. לעתים לא רחוקות ערכו בשטיבל סעודה חסידית, שעיקר מטרתה היה: קירוב לבבות והתיידדות, ברוח אחוזה ואהבת רעים.

הנה כי כן, היו שטיבלאך של חסידים אלה מוציאים שנה שנה מאות צעירים בני תורה, יראים ושלמים, חמושים בכלי זינה של תורה, בהתלהבות חסידית ובהשקפה חסידית מעמיקה, מוכנים לנסיגות החיים על כל צורותיהם. חשוב להוסיף, שפעילותם של שטיבלאך אלה נמשכה שנים רבות ללא תמיכה חברתית כלשהי וללא מנגנון, פרסומת או פומביות. היתה זו עבודה בדרך הצנע־לכת, ברוח החסידות הבזה ל„חיצוניות“ ולכל הנסיגות הכרוכים בה.

אבל תהא זו טעות לחשוב, שבחורי השטיבל, שמגמתם היתה בעיקר „השלמה עצמית“, היו תלושים לחלוטין מחיי יום ויום ומבעיות החברה. מיום שקמה לתחיה האורתודוכסיה היהודית בפולין, והיא התחילה משתתפת בחיים הפוליטיים הכלליים של מדינת פולין, ואף נאבקה לעצמאות בחיי הקהלה היהודית — נעשו בחורי השטיבל ואנשי החסידות לעמודי התווך של מאבק פוליטי זה שניהלה האורתודוכסיה.

בימי המאבק הגדול על נשמות הבוחרים בימי הבחירות הכלליות, שבהם עמדה להכרעה השאלה: מי מיצג את יהדות וורשה בת חצי המיליון „בטיים“ (בפרלמנט) הפולני, היהיו אלה יהודים אדוקים או חפשיים בדעותיהם? ומי ישלוט בקהילות וורשה — יהודים אדוקים או חפשיים בדעותיהם? שוב לא יכלו לשבת בשטיבל ולחשות. אופייני הדבר, שבחורים אלה לא נפלו בכשרונותיהם ובהכרתם הפוליטית מטובי תנועות הנוער החילוניות ומן הכוחות האינטליגנטיים ביותר שבהם. אבל ראוי להוסיף, כי בשטיבל ראו עבודה זו כ„הכרח הזמן“ וכ„עבירה לשמה“. מעולם לא ראו במלחמה הפוליטית מעשה של מצווה וצדקה. הבחורים שהצטיינו ביותר במאבק לא נתעלו בעיני חבריהם. כאז כן עתה היה המיוחס בשטיבל מי שגדול בתורה ובחסידות.

בשנים האחרונות שלפני החורבן היו בחורי השטיבל אף יוצאים ונכנסים לקבוצות של „צעירי אגודת ישראל“, לפי עצת מועצת הרבנים שבאגודה. אבל הם מיעטו להשתתף בפעולות הארגוניות והמדיניות של קבוצות הנוער האגודאי, שכן לא רצו להקדיש להן מזמנם. לעומת זאת הקדישו זמן הרבה להדרכת החברים מ„צעירי אגודת ישראל“, שרובם היו עובדים כל היום, והיו נפגשים בארגוניהם רק בערבים ובשבתות. חובשי בית המדרש היו קוראים לפנייהם שיעור בגמרא, במסור ובחסידות. עינם היתה פקוחה על אותם הצעירים, שהיו מתמסרים הרבה מדי לפוליטיקה ושוכחים את התכלית האמיתית שלשמה נוצרו בעצם ארגוני החרדים האלה. בשנים האחרונות לפני השואה הקימו חובשי בית המדרש סיעה מיוחדת מ„צעירי אגודת ישראל“, שהיתה נלחמת באותם החוגים שבארגונם, ששמו כל מעיניהם בעבודה הפוליטית, ונמצאה הפעולה הרוחנית בשורות הנוער מת-קפחת על ידיהם.

כאמור לעיל, קשה לקבוע מספרים סטטיסטיים של השטיבלאך והצעירים שהיו לומדים בין כתליהם. אבל אפשר להניח בכל הודאות, שמספרם הגיע לאלפים. לא היה כמעט רובע או פרבר בווארשה שלא היו בו כמה וכמה שטיבלאך כאלה, גדולים וקטנים, בגדולים שבהם למדו לפעמים מאתים ושלוש מאות בחורים, בקטנים — אלו עשרות בחורים. כדוגמה לכך אזכור את השטיבלאך בנאלחקי (השטיבל הידוע של גור, ובו כשלוש מאות בחורים), מוראנובסקה 17, זאמנהוף 20, זאמנהוף 38, פראנצישקאנסקה 22, טווארדה 18, זילאזנה 57, טווארדה 10, ברח' פאנסקה, וברח' ציפלה. כן היו שטיבלאך בפרברי וורשה — בפראגה, ווליה, מונקוטוב, אוכוטה, ועוד. ראוי להזכיר כאן כמה שמות של אישים שמסרו נפשם על גידולם של שטיבלאך אלה בכמות ובאיכות. על אף כוחותיהם הרוחניים הגדולים.

ועל אף השפעתם העצומה של אלפים, נשארו בלתי ידועים מחוץ לתחומי השטיב-לאך, שבהם היו ידועים כמנהיגים וכדברים: האחים אברהם-משה ודוד ישראל חיים גראבסקי, מנאלווי 19, לייבל קוטנר והאחים אהרון וחיים מאנדל ממוראנובסקה 17, שמעון הולצקנר ונחמן גולדשטיין מזאמנהוף 20, אהרון דומברובר והאחים קרוטשנא מטווארדה 18, לייזר פראגר, לייבל בידרמאן ומאנא רונשטרוק מטווארדה 10, וכן מרדכי הורביץ ואליעזר שניצר. היה זה חבר עילויים מופלגים בתורה, ובעיקר — בעלי מדרגה ביראה ובחסידות, ויחד עם זה — בני דעת מעמיקי חשוב, בעלי כשרונות פסיכולוגיים ופדגוגיים, שהיה בכוחם להשפיע ולמשוך אחריהם המונים גדולים של נוער.

בגיוטו וורשה

ההכשרה הרוחנית בשטיבלאך, והשנים הרבות של עבודת הקודש של תורה וחסידות, עמדו להם לחובשי בית המדרש בשעת צרה ומצוקה, בשעת הנסיון החמור ביותר. לא נדם קול התורה בשטיבלאך של וורשה, גם לאחר שהגיעה אליה יד המרצח הטמא, גם לאחר שהחלה תקופת המצוקה והמגיפות, האימים והפחדים, השוד והרצח. חיי החברה היהודיים הרשמיים — כאילו חדלו ואינם, ננעלו שעריהם של מוסדות ושל בתי חינוך ובתי תורה, אך ה"שטיבל" לא חדל מהתקיים. במצוקה ובדחקות, בפחד מתמיד להיתפס לעבודות כפייה ולעינויים מרים וקשים היו בחורי השטיבל משכימים לפתחו במסירות נפש והיו משקיעים עצמם בד' אמות של הלכה. היו רואים אותם ברחובות וארשה כשהם עוברים כצללים לאורך דלתי הבתים, רזים ומסוגפים, זקופי צווארון ושמוטי כובע, בשביל להסתיר זקנם ופיאותיהם, אצים רצים אל השטיבל.

ושם בשטיבל היו שוב באוהלה של תורה, במקום חיותנו, כמאמרו של ר' עקיבא (ברכות ס"א), שם חישלו במשנה שקידה את שלשלת האחוזה והאהבה של איש לרעהו, דאגו לנזקקים והלכו לעבוד במקום החלשים, וחיזקו זה את זה, לבל יימוטו. דלתות השטיבלאך בוורשה נפתחו לרווחה, ולתוכם הוכנסו בחורי שטיבלאך שברחו ונמלטו לבירה מלודז' ומקאליש ומחלקים אחרים של פולין המערבית, שצורפו על ממשלת הנאצים ל"רייך השלישי". בתנאים האלה חייבו קבלתם של בחורים אלה וצירופם לחברותא להתחלק אתם בפת-לחם ממש, ולוותר, לעתים קרובות, על אותו דין האומר "חייך קודמין".

בסתיו 1940 נסגר הגיטו רשמית, והחל תהליך מסויים של "ייצוב" בחייו הפנימיים של הגיטו. נתארגנו כמה מוסדות של שלטון עצמי, שנתנו הגנה מסוימת מפני כל מיני פורעניות ואף הבטיחו זכויות יתר מסוימות. אלפי צעירים הסתערו לכהונות ולמשרות במוסדות אלה, שנהפכו אחר כך לסוכנויות של הצורך, לרעת הציבור היהודי. היה בכך משום נסיון לא קל תחילה, שלא לבקש לעצמו משרה כזאת. כל משרה כזאת — פירוש היה שיחרור מעבודה כפייה, משכורת קבועה,

בשעה שבה נסתתמו כל מקורות הפרנסה, ואף — „אגרת ברזל“, המאפשרת חופש תנועה בשטח ובזמן. אין בזה, איפוא, משום חידוש, אם אלפי אנשים, בפרט מבין הנוער המתלמד, ביקשו לתפוס משרות ב„יודנראט“, במשטרה היהודית, בשירות העזר וכיו"ב.

אמנם בעלי המוחות המפוכחים חזו מראש, כי כל המוסדות האלה שהקימו בחסדו ובהסכמתו של הצר הצורר, ייהפכו בסופו של דבר, למכשיר שיפעל לדעת הציבור היהודי. על כן התרחקו בחורי השטיבלאך מכל המשרות מסוג זה, העדיפו חיי צער, ולא התנסו בנסיון להיות לנוגשים יהודיים. למען הצדק ההיסטורי מותר וצריך לרשום בספר, כי בין אלפי הנוער היהודי, במשטרה היהודית וב„בטשינאסטקה“ בוודשה — לא היה גם אחד (פשוטו כמשמעו) מבחורי השטיבלאך והישיבות.

השטיבלך לא חדלו להתקיים גם אחר כך, כשהחלו פעולות ההשמדה „אקציות“, ובשעה שאי אפשר היה כבר להתקיים ולהיות על פני השטח בעיר וארשה. השטיבל ירד איפוא מעל פני השטח ובא במחילות עפר, ירד למחתרת לבונקר. ד"ר הלל זיידמאן, עד ראייה, מתאר כך שטיבל בבונקר, ובו בני תורה חסידים:

„ביקרתי היום ביקור מוזר בעולם שמתחת לאדמה. בבוקר באו אלי שני צעירים . . . מאנס רונשטרייך והנדלס, ואמרו לי כי היום ב־5 אחה"צ תהיה פגישה ברח' נאלעווקי 35 . . . ובכך 6 דקות לפני 5 אני מגיע לשער של נאלעווקי 35, בחור צעיר כבובע יהודי עומד בשער ומחכה. הוא צועד קדימה — ואני אחריו. אנו נכנסים לחדר בקומה הראשונה. היה שם בית מדרש. משם עברנו לחדר סמוך ובו תנור. מורה הדרך שלי נכנס לתנור ונעלם. אני נשאר עומד בחוץ. מיד נשמע הקול בראה! אני זוחל ונכנס אחריו לתנור. שם נמצא פתח המוליך למרתף. אני יורד בסולם של חבלים מטה מטה, אין סוף לדבר. לבסוף עומדות רגלי על הקרקע. מביט אני סביבי ורואה אולם מרווח נקי ומואר באור החשמל, שולחן ארוך מקרשים לא מהוקצעים, ומרחוק נישא אלי כקול מקהלה נאה, והניגון מוכר לי יפה, קול ניגונם של לומדי גמרא שומע אני משתאה. במקום להסביר לי דבר, מכניסים אותי לשטיבל שני, ומה שעניי ראות שם מזכיר לי את תיאור התנאים שהיו לומדים תורה במערות, ואת תקופת האנוסים בספרד. אלא שלנגד עיני המציאות כמו שהיא, אמת לאמיתה. מסביב לשולחן הארוך יושבים לפני ספרי הגמרא הפתוחים כעשרים בחורים ולומדים בחשק ובעיון ובכל ההתלהבות. הם עומדים במסכת נדרים דף נ"ב, בר"ץ האומר. „יקשה לי . . .“ והם עוסקים בשאלה אם „אזלינן בתר שמא“, או „אזלינן בתר עצם“. . . הפנים חזרות, העינים מנצצות בברק שלא מעלמא הדין, הם שקועים ראשם ורובם בעולם אחר. בחורים אלה נשארו רובם בלי הורים, בלי משפחה ואף בלי רבי“.